

*Шатирко Л. О.,
старший науковий співробітник
лабораторії психології навчання імені І.О.Синиці
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.*

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Актуальність психологічного дослідження проблеми взаємодії суб'єктів освітнього простору зумовлена практичними запитами системи освіти, утворенням інноваційних організаційних форм навчального процесу, що презентують новий предметний зміст і характер взаємодії суб'єктів освітнього простору, актуалізують необхідність психологічного вивчення проблеми взаємодії учасників освітнього простору в контексті розповсюдження нових форм здобування знань і нових форм зайнятості. Особливо актуальні виклики лежать в площині експериментального вивчення деструктивних форм взаємодії. Згідно із сучасними науковими даними, агресивні, деструктивні акценти взаємодії становлять суттєвий комунікативний контекст освітнього простору. Разом з тим в суспільній свідомості і ЗМІ означена проблема представлена в дуже обмеженій і необґрунтованій формі, існує реальний опір соціуму глибоким науковим психологічним зверненням до цієї проблеми.

Результати дослідницького пошуку лабораторії психології навчання імені І.О.Синиці Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України в напрямку вивчення характеру та змісту особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в різних його сегментах, з подальшою розробкою психологічного обґрунтування шляхів оптимізації цього процесу в контексті гуманістичної парадигми свідчать про великі можливості концепції діяльнісної детермінації особистості в освітньому просторі в плані отримання наукової інформації стосовно механізмів продуктивної взаємодії учасників освітнього простору, в тому числі внутрішніх чинників (ціннісних настанов, особистісних особливостей, стилю спілкування дорослих з дітьми та ін.), вікової динаміки цього процесу.

Основна концептуальна настанова досліджень, здійснюваних лабораторією полягає в тому, що в сучасному освітньому просторі взаємодія суб'єктів, як спосіб освоєння людиною соціального простору (в площині навчання і в площині соціалізації) не обмежена інституціоналізованими структурами; взаємодія суб'єктів в освітньому просторі зумовлюється смислоутворювальною метою діяльності, як образом майбутнього для кожного учасника, а індивідуальний зміст

та характер взаємодії проявляється через співтворчість, конструювання освітньої проблемної ситуації і її вирішення спільними зусиллями суб'єктів взаємодії в навчальній діяльності. І саме залучення контексту гуманістичної парадигми дозволяє осмислити взаємодію в освітньому просторі, як спрямоване на розвиток індивідуальної ідентичності смислотворення всіх суб'єктів освітнього простору, становлення індивідуального стилю взаємодії.

Психологічною сутністю освітнього простору є сукупність діяльнісно-комунікативних актів і стосунків учасників навчально-виховного процесу. Оскільки ефективність освітнього процесу досягається багатосторонньою успішною суб'єкт-суб'єктною взаємодією усіх учасників, психологічний зміст поняття взаємодії суб'єктів освітнього простору відображує різні аспекти взаємного впливу учасників, взаємну обумовленість їх вчинків, соціальних орієнтацій, індивідуальних мотиваційно-потребових та смислових характеристик. Перспективним видається науковий пошук в означеному напрямку з позицій гуманістичного підходу, в контексті якого освітній простір вибудовується на розумінні завдання розвитку особистості, як основної мети, а потреба у особистісно-довірливому спілкуванні виступає як базова потреба особистості, реалізуючись на основі референтного значення освітнього середовища для його учасників. Гуманістичний підхід дозволяє подолати протиріччями між традиційною парадигмою освіти з притаманними їй рисами десуб'єктності, технократичності та новими сучасними ідеями антропоцентризму, взаємодією в освітньому просторі через смислотворчу діяльність всіх суб'єктів освітнього простору, творення й відтворення культурних цінностей. Запропонований підхід до розробки проблематики особистісної взаємодії на основі поняття суб'єктності дає можливість виокремити нову площину у вивченні системи освіти і особистості, ставить проблеми, пов'язані з вивченням процесів в розвитку, в багатоманітності їх форм, проявів, закономірностей і напрямків аналізу.

Проблеми дослідження взаємодії суб'єктів навчальної діяльності вимагають міждисциплінарного аналізу стану розробки проблеми в психологічному, педагогічному, філософському соціально-культурологічному аспектах, розгляду теоретичних проблем, пов'язаних з реалізацією загально психологічного підходу до дослідження взаємодії суб'єктів освітнього простору, а також до рішення практичного завдання - організації оптимальної, з точки зору діяльності, що виконується, взаємодії учасників. Міждисциплінарний характер дослідження зумовив необхідність використання положень різного рівня наукового узагальнення – загально філософського,

загальнонаукового, конкретно наукового. Теоретико-методологічним підґрунтям запланованого дослідження розглядаються філософія антропоцентризму (В.Г.Кремень) [2], концепція генетичної психології особистості та генетико-моделювальний метод (С.Д.Максименко) [3], системний та структурно функціональний підходи (Г.О.Балл) [1], суб'єктно-вчинкова парадигма освіти (В.О.Татенко) [4]. Окрім того методологічними орієнтирами є принцип розвитку та історичний підхід, в контексті якого прослідковується еволюція широких інституціональних уявлень про форми та зміст взаємодії суб'єктів освітнього простору. Означені положення дозволяють сформулювати концептуальні уявлення про суб'єктів взаємодії в навчальному процесі і психологічний зміст цієї взаємодії, що розгортається в наступних аспектах освітнього простору: мета, зміст, форми організації діяльності, часові виміри, дія. На основі концепції діяльнісної самореалізації з'являється можливість вирішення ряду взаємопов'язаних проблем – визначення більш адекватної експериментальної моделі дослідження психічних явищ; виокремлення взаємодії як самостійної категорії в системі загально психологічного знання і розгляд її в співвідношенні з іншими базовими категоріями психології; експериментальне вивчення різних психічних явищ в процесі взаємодії, що дозволяє виявити важливі психологічні закономірності, які стосуються їх змістовних та процесуально-динамічних характеристик; розробка практичних рекомендацій по підвищенню ефективності взаємодії.

Розглянемо деякі, з нашої точки зору принципові питання, які необхідно враховувати при організації власне експериментального вивчення проблеми взаємодії суб'єктів освітнього простору. Ці питання частково ми вже обговорювали в раніше виданих роботах.[5]. Однією з проблем, що безпосередньо виникає в процесі дослідження особливостей взаємодії суб'єктів освітнього простору є питання методу дослідження, зокрема питання про одиниці аналізу та критерії оцінки індивідуальних проявів. Стосовно одиниць аналізу вважаємо перспективним розгляд різних аспектів взаємодії в системі, що включає в себе мотиваційно-сміслові, операційно-динамічні та продуктивно-результативні компоненти. І змістовний аспект взаємодії, і її динамічні особливості, і продуктивність взаємодії мають свої специфічні відмінності й можуть бути предметом спеціального експериментального психологічного дослідження. Поряд з тим, відносна самостійність вивчення певних аспектів взаємодії має розглядатись лише як окремий етап цілісного дослідження проявів взаємодії на шляху вивчення різних аспектів в їх

співвідношенні та єдності: мотиваційно-сміслового, операційно-динамічного та продуктивно-результативного. На сьогодні психологічна проблематика, що описує дослідницьке поле взаємодії суб'єктів освітнього простору центрується, (при всій своїй різноманітності) навколо основних психологічних конструктів: психологічна безпека освітнього простору; психологічна культура освітнього простору; психологічне здоров'я; психологічне благополуччя; психологічна грамотність суб'єктів навчальної діяльності, безперервна освіта (life-long learning). До перспективних ключових напрямків психологічних досліджень взаємодії також варто віднести: з'ясування універсального комунікативного контексту взаємодії суб'єктів освітнього простору; особистісно-сміслові опосередкування взаємодії мотиваційними і ціннісними структурами, характеристиками я-концепції, образом „я”, значимого-іншого; психологічні ризики, зумовлені потенційно небезпечними психолого-педагогічними технологіями; психологічний травматизм, викликаний взаємодією учасників освітнього простору; загрози та бар'єри у спілкуванні учасників взаємодії в освітньому просторі; формування особистісної автономії, незалежності, вміння взаємодіяти взагалі і в неочікуваних, непередбачуваних ситуаціях.

Інше принципове питання організації психологічного експериментального вивчення проблеми взаємодії суб'єктів освітнього простору лежить в площині забезпечення легітимності результату наукового пошуку, суспільного його визнання і впровадження в практику. Специфіка досліджень в освітньому просторі, зокрема в проблемному полі психології навчання полягає в тому, що безпосереднє відношення до практики має не лише науковий результат, який в інших галузях науки може підлягати впровадженню, а може й залишитись тільки науковим результатом “в шухляді” науки. В освітньому просторі науковий експеримент має безпосереднє відношення до практики вже самим своїм процесом проведення – учасниками наукового експерименту є реальні люди, здебільшого діти; експериментування включено, як правило, в реальний освітній процес, будь-який експеримент має самостійну навчально-виховну цінність, вплив на учасників, на досліджуваного і змістом і формою експерименту, незалежно від його виду. В проблемному полі освітнього простору діє принцип домінування педагогічних задач над науковими у здійсненні експериментального психологічного дослідження, відтак складність психологічного експериментального вивчення проблем взаємодії в освітньому просторі зумовлена необхідністю знаходити компромісні рішення узгодженості професійних інтересів дослідницького пошуку та інтересів освітнього процесу, інтересів особистостей,

що беруть участь в експериментальному дослідженні. Точка узгодження інтересів психологічного пошуку і інтересів реального освітнього процесу лежить далеко за межами звичайної ввічливості, толерантності та уваги, експериментальне дослідження має бути підпорядкованим освітнім завданням, має окрім дослідницьких завдань забезпечувати освітній процес.

Також важливим аспектом перетину наукових та практичних сторін експериментування є питання авторства наукової програми, складовою якої є експеримент. Постають питання, як відповідальності автора за свою наукову програму, так і відповідальності суспільства перед експериментатором, як автором, який вклав свої знання, зусилля, працю і має право розраховувати на суспільне сприйняття й оцінку. Поступовий розвиток правової культури суспільства, розвиток громадянських принципів дотримання прав людини створили ґрунт для постановки питання про правовий статус людини в психологічному експерименті, в світовому просторі напрацьовується механізм цієї регуляції. Психологи, що працюють в системі освітнього простору, особливо в предметному полі психології навчання, проводять науково-дослідну роботу в реальному навчальному процесі усвідомлюють, що пильна увага до питання регламентування діяльності психолога в його експериментальній роботі в освітньому просторі відображує систему ціннісних орієнтацій та суспільні уявлення про добро і зло, про межі дозволеного, захищаючи інтереси тих, хто задіяний в експериментах. Нерідко виникає дисонанс між науковим пошуком і негативними впливами на учасників цього пошуку, на досліджуваних зокрема. Але чи є обов'язковим обмеження інтересів наукового пошуку заради дотримання моральних норм? Можливо цілком допустимою є ситуація гармонійного поєднання наукових інтересів і моральних норм суспільства? Можливо питання потребує просто вмілої організації, дотримання процедури, уважного ставлення до деталей, тощо?

Розглянемо основні причини, що зумовлюють ускладнення організаційних моментів проведення експериментальних досліджень в проблемному полі освітнього простору. Перш за все необхідно зазначити, що дана ситуація відображує загальний стан речей в площині уваги суспільства до наукових результатів, причому не тільки стосовно психологічної науки, але й усіх наукових дисциплін, які мають своїм предметом дослідження людину, здійснюють експериментальні дослідження, де об'єктом виступає людина. Ця ситуація характеризується підвищеною увагою до дотримання прав усіх учасників експериментального дослідження, суспільство ставиться до експериментальних досліджень, в яких об'єктом є людина розбірливо,

вимогливо. Особлива увага стосується двох аспектів суспільного використання результатів наукових досліджень – втілення результатів в практику й аспекту визнання авторських та інтелектуальних прав дослідника. Заради ретельного відбору результатів знань, для втілення їх в практику суспільство формулює систему вимог до науки, і ці вимоги представлені у різних формах – від моральних етичних регуляторів до законів. Отже, щоб результат наукового дослідження був визнаним суспільством, останнє має бути переконаним, що спосіб отримання результату, обставини, процес, мета - все має відповідати певним ustalеним суспільним регуляторам. Дотримання усього комплексу етичних та юридичних норм стає умовою легітимізації результатів дослідження, а отже умовою подальшого впровадження в практику й визнання авторських прав. За останні десятиліття наукові дослідження, в яких об'єктом є людина, з широким застосуванням результатів психологічних досліджень і психологічного інструментарію стали невід'ємною реальністю. Тому дотримання такого порядку є надзвичайно важливим, оскільки легітимність способу добування наукового знання є гарантією його визнання науковою спільнотою та правом інтелектуальної власності. Яких нормативів експериментального дослідження необхідно дотримуватись щоб максимально забезпечити дотримання суспільних норм, як забезпечити визнання суспільством наукового результату, що впливає на подальше життя нового знання, на визнання права власності, авторство? Однією з основних етичних вимог міжнародного та національного законодавства щодо проведення експерименту на людині є інформована згода. Українське законодавство не визначає вимог щодо форми інформованої згоди. Інформована згода є процесом, а не лише документом чи разовою дією, її наявність захищає обидві сторони: особу, щодо якої матиме місце експеримент, і особу, яка здійснює дослідження. В нашій роботі (Шатирко, Л.О. 2017) ми пропонуємо читачеві кілька варіантів інформованої згоди, наводимо зразки оформлення інформованої згоди для різних випадків здійснення експериментальної діяльності. До основних елементів інформованої згоди належать: повне розкриття інформації щодо суті та наслідків експерименту, адекватне розуміння інформації потенційним піддослідним та добровільний вибір можливості участі в експерименті. Ініціатор експериментального дослідження зобов'язаний подати вичерпну інформацію для учасників, будь-який сумнівний для об'єкта дослідження момент може бути підставою для відмови від участі в експерименті. При вирішенні питання щодо обсягу інформації, яка повинна надаватися учаснику

експерименту слід виходити з інтересів піддослідного: повною вважатиметься та інформація, яка може вплинути на прийняття особою рішення щодо участі в психологічному експерименті. Стосовно питання про адекватність розуміння інформації, то слід зазначити, що це залежить від рівня освіти і фаху людини, яка бере участь у експерименті, а також від знання мови, якою викладена інформація. Найскладнішим елементом інформованої згоди є її добровільність. Ніхто не може гарантувати, що рішення особи щодо участі в експерименті є справді добровільним. Для регулювання даної проблеми існують окремі нормативні документи. Як свідчить практика, інформовану згоду щодо участі в психологічному експерименті доцільно укладати у письмовій формі. Ставлення суспільства до експериментальної діяльності психологів ставить перед дослідником небачені раніше вимоги, але, водночас, створює нові можливості. Інформована згода є по суті домовленістю сторін – експериментатора й учасників – про участь в експерименті й усі сторони цієї домовленості мають бути виконані. Отож, інформована згода створює юридичні підстави і захищає інтереси усіх сторін, що беруть участь в експерименті.

Вважаємо, що ретельне переосмислення з врахуванням світового досвіду етичного регулювання досліджень в сфері, де об'єктом дослідження є людина сприятиме укладанню нормативів психологічного експериментування в освітньому просторі, відкриє нові можливості активного впровадження результатів наукових досліджень в освітню практику.

Література

1. Балл Г.О. Взаємодія гуманітарної та природничонаукової традицій в опрацюванні категорії особистості у психології // Психологія і особистість. – 2013. – №1. – С. 6-20
2. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.:Грамота, 2005. – 448с. С.30
3. Максименко, С.Д. (orcid.org/0000-0002-3592-4196) Генетична психологія учіння людини. *Монографія*. Видавничий Дім «Слово», м. Київ, (2017) Україна. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/709728>
4. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма освіти як відповідь на виклики сьогодення / Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства і освіти: Матеріали методологічного семінару НАПН України 17 листопада 2010 року: Зб. матеріалів /За ред.. С.Д.Максименка – К.: Вид. Інтерпрес ЛТД, 2010, с. 84-99.
5. Шатирко, Л.О. Експериментальна традиція психології навчання в Україні - (2017) *Монографія*. Видавничий Дім «Слово», м. Київ, Україна. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/709727>

**Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України
Лабораторія психології навчання імені І.О.Синиці**

**Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору
в контексті гуманістичної парадигми**

**Матеріали
Всеукраїнської конференції з міжнародною участю
31 травня 2018 року, Київ**

Київ-2018

УДК 373/378.01/.09:316.6](477)(082)

П 86

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 13 від 02.07.2018 року)

Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми : матеріали всеукраїнської конференції з міжнародною участю (31 травня 2018 року, Київ) / за ред. С.Д.Максименка. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2018. – 280 с.

ISBN 978-617-571-157-6

Редакційна колегія:

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор; Чепелева Н.В., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор; Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор; Кокун О.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор; Бучма В.В., старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка; Дзюбко Л.В., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка; Слободяник Н.В., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка; Шатирко Л.О., старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.

У матеріалах всеукраїнської конференції з міжнародною участю викладено результати досліджень найбільш актуальних проблем особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми. Представлено теоретичні підходи до проблеми, проаналізовано психолого-педагогічні аспекти взаємодії суб'єктів освітнього простору (освітні, вікові, гендерні, психологічна грамотність, взаємодія з дітьми з особливими потребами). Розглянуто завдання психологічної безпеки та психологічного здоров'я учасників особистісної взаємодії, шляхи запобігання деструктивним формам особистісної взаємодії в освітньому просторі. Представлені наукові розробки дослідників будуть корисні психологам та педагогам, як науковцям так і практикам, усім, хто цікавиться проблемами сучасної розвивальної освіти.

Матеріали опубліковано в авторській редакції.

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018